

А. Л. ПЕРКОВСЬКИЙ (Київ)

**ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ м. КИЄВА
НА ПОЧАТКУ ХVІІІ ст.
ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ УКРАЇНИ**

Питання про чисельність населення Києва першої чверті ХVІІІ ст. досліджено недостатньо. Серйозно вивчав проблему відомий український радянський історик 20—30-х років ХХ ст. С. В. Шамрай. На підставі подвірної ревізії населення Гетьманщини* 1723 р. він подав загальну кількість дворів та їх розподіл за становою та майновою ознакою у тих населених пунктах, котрі за своєю функцією становили складову частину міського комплексу Києва. Як відомо, в той час Київ не був єдиним цілим, як окрема адміністративно-територіальна одиниця, а складався з кількох, відокремлених одне від другого поселень, що розподілялись між трьома історичними частинами міста: Верхнім Києвом, Печерським містечком та Києво-Подолом. Суттєвим недоліком праці Шамрая є те, що він не виділив територію київського міського комплексу, як реальну функціональну сукупність, із загалу досліджуваних ним населених місць Київської сотні. Через це дослідник не зробив підсумку загальної чисельності київських дворів та їх станovo-майнового розподілу, обмежившись підрахунками «дворового числа» в окремих поселеннях і частинах міста. Однак опублікований ним матеріал дозволяє узагальнити відповідні статистичні дані (див. табл. 1).

Аналіз даних табл. 1 свідчить, що перепис охопив територію міського комплексу дуже нерівномірно, з великими прогалинами. Супроти інших частин міста більш-менш детально переписано двори на Києво-Подолі та його передмістях. Натомість на Печерську обшир перепису охопив порівняно невелику лаврську промислово-торговельну слободу та Звіринець. Не переписано найстарішу частину міста — Старий або Верхній Київ, тобто двори, що знаходились у межах лінії старокиївських фортечних валів. Ревізією охоплено лише кудрявське передмістя.

Прогалини, суттєва неповнота ревізії (1723 р.) Києва були запрограмовані, виникали із нормативних актів, котрі регулювали проведення переписів населення того часу в Росії та на Україні. Згідно з правовим статусом, не підлягали ревізьському обліку дворяни, чиновники, особистий склад регулярного війська, ченці та послушники, студенти та учні («школяри») академії та колегіумів. Київ у першій чверті ХVІІІ ст. становив один з найбільших військових центрів Російської держави: за чисельністю гарнізону Київ посідав друге місце в країні,

* С. В. Шамрай (1900—1939), племінника М. С. Грушевського, в 30-х роках репресовано, помер у сталінському концтаборі. Під час хрущовської «відлиги» його праці знову повернулися до відкритих фондів бібліотек, однак історики-києвознавці продовжували їх оминати. Багато зробив для дослідження його біо-бібліографії С. І. Білокінь. Див. буклет «Софіївський собор»: Білокінь С. І. Біо-бібліографія києвознавців. — Вип. 4. — К., 1985. — С. 3—8.

Таблиця 1. Чисельність дворів у Києві, за ревізією 1723 р.

Назва поселення	Мішани	Поспо- лито	Козац- тво, а)	Духовен- ство, б)	Інші, в)	Разом
Києво-Поділ	1471	—	73	37	28	1609
Його «Підгороддя»						
Прпюрка	—	94	—	—	—	94
Куренівщина	—	19	—	—	—	19
Плоске	8	84	1	7	—	100
Ратушні посполиті на р. Сирці	—	12	—	—	—	12
Разом на Києво-Подолі	1479	209	74	44	28	1834
Печерська лаврська сло- бода	—	189	—	15	—	204
Звіринець	—	45	—	5	—	50
Разом на Печерську	—	234	—	20	—	254
«Підгороддя» Верхнього Києва						
Кудрявець	—	25	—	—	—	25
Верхній Кудрявець	—	40	—	2	—	42
Разом у «Підгородді» Верх- нього Києва	—	65	—	2	—	67
У цілому по комплексу Києва	1479	508	74	66	28	2155

Джерело: Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині (XVII—XVIII вв.). Історико-географічна та економічна характеристика // Відбитка з «Київського збірника археології, побуту й мистецтва». — К., 1930. — С. 172—173, 175, 177, 201, 229, 256, 268. По Кудрявцю, дані за джерелом: Колекція Київської Археологічної комісії, спр. 387 (не збереглась), в кол. Київському Центральному архіві давніх актів. Подається за фрагментом машинопису, зробленого з оригіналу запису ревізії 1723 р. у 20-х роках 20 ст. — Л. 30—31. Фрагмент зберігається у Ф. П. Шевченка.

а) в тому числі: козачої старшини на Києво-Подолі (місто) 36 дворів:

б) священницьких дворів — 21, монастирських — 45;

в) шніл 14, шпиталів — 14 на Києво-Подолі (місто).

поступаючись Санкт-Петербургу. За даними близько 1725 р. у Київському гарнізоні налічувалося 6 812 солдатів та офіцерів, а гарнізонна артилерія становила 460 гармат¹. Таким чином, Київська фортеця була пайпогужнішим осередком російського регулярного війська на південних рубежах. Такому зростанню своєї ролі Київ зобов'язаний стратегічно-політичній ситуації на південному напрямку під час Північної війни, боротьбі Росії зі Швецією і Туреччиною за Україну. 1706 р. розпочато будівництво нової фортеці — на Печерську — згідно з вимогами європейської військово-інженерної справи. А через рік стрілецькі полки київського гарнізону і полки регулярного війська були переформовані: чотири регулярних гарнізонних полки, кожний по тисячу чоловік повного комплекту². Аналізуючи наведені дані, слід взяти до уваги ту обставину, що термін «повний комплект» означає кількість особового складу військових частин за штатним розписом. Дійсність, як правило, вносила певні корективи, що знижували реальну чисельність гарнізонів. Так, наприклад, у Київському гарнізоні за нормативним табелем 1712 р. палєжало мати чотири піхотних полки загальною чисельністю 6 тис. чоловік. За станом на грудень 1718 р. до складу гарнізону входили полки: Геренкова, Єргольського, Кошелева та Ушакова. В них «некомплект» — 551 чоловік, у відрядженнях — 1230, наявних — 4219 чол. Крім того, «дяя посилок» утримувалась на правах окремого полку рейтерська команда, в котрій налічувалось 174 чоловіка (в тому числі набраних в 1713 р. 135)³. Артилерійську команду становили секунд-майор та

126 гармашів, відряджених з числа «чинів гарнізонних піхотних полків»⁴. Невдовзі артилерійська команда стала самостійним сталим формуванням, створено також військово-інженерну команду. Величезний артилерійський парк вимагав також спеціальної обслуги по нагляду і консервації техніки, що сприяло зародженню арсенального господарства. Вплив діяльності київського гарнізону не обмежувався лише Києвом та його околицями. В фортецях лівобережних міст Полтави, Переволочної, Переяслава, Ніжина та Чернігова не було сталих залог: служба в них відбувалася, так би мовити, вахтеним способом солдатами та офіцерами київського гарнізону, які відряджались для цього на піврічний строк (загальна кількість відряджених таким способом на одну вахту в названих фортецях становила 1298 солдатів та офіцерів)⁵.

Діяльність уряду Петра I по зміцненню військового значення Києва мала далекосяжні результати, як для самого міста, так і для всього південного регіону. У зв'язку з цим посол Франції у Туреччині П. Дезальєр писав в 1712 р. своєму урядові: «Також, понеже царь владеет Киевом, в котором имеет свои магазины провизии и амуницию для следования, для чего позволяют Порте, понеже не будет иметь власть над казаками, того ради, что Киев в середине Украины и никогда казаки не будут иметь такой волности, которая им обещана. И царь больше почитает Украину, нежели все свое государство, которое яко пусто, а Украина в таком состоянии есть, что может на поле поставить 100 000 войск, которые суть лутчее и военнее русских. И когда искусятся и научатся военному делу, то будут непобедими и Волоская земля всегда будет в опасности»⁶.

Хоч Печерська фортеця будувалася в основному силами українсько-го лівобережного козацтва, яке було відмобілізоване для цього за наказом Петра I, однак вона призначалася виключно для утримання в її межах гарнізону російського регулярного війська: козацькі залоги в ній ніколи не розміщувалися навіть під час війни або військової іноземної загрози. Таке ставлення, започатковане Петром I, пояснювалося тим, що цей монарх з недовірою ставився до українського війська, побоюючись сталої його концентрації в інших стратегічно важливих містах Лівобережної України.

Так, у резолюції від 1—8 травня 1712 р. на донесення фельдмаршала Б. П. Шереметьєва про заходи у зв'язку з очікуваною війною з Туреччиною цар писав: «Черкас (тобто українських козаків.— А. П.) лутче б не вводить в те крепости, которыя отдалеют от нашего главного войска, а которыя блиско или и далеко, а закрыты войском, то надобна ввесте не больше трети»⁷.

Правда, невелика козацька громада як постійна верства київського населення існувала на Подолі, але й вона не входила до складу київського гарнізону, залишаючись під гетьманською юрисдикцією. Перебуваючи під тиском потужної міщанської громади, з котрою їй доводилося вести гостру соціально-економічну боротьбу⁸, вона чисельно розвивалася в результаті переходів козаків до складу привілейованого міщанства на Києво-Подолі (як відомо, міщани Київського магістрату не платили до державної казни податків і не відбували рекрутчини).

Слід сказати, що соціально-економічний аспект життя гарнізонних полків російської армії в перші і наступні десятиліття XVIII ст. досі не вивчений в історичній літературі. Про це, зокрема, свідчать і праці відомого дослідника історії російського війська М. Д. Рабіновича⁹. Увага істориків зосереджується на суто військово-політичній історії: хронології існування окремих формувань, їх дислокації, чисельному складі, участі у війнах та інших політичних подіях. Натомість соціально-еко-

номічні умови, образ життя військових формувань регулярної армії лишаються, так би мовити, за кадром.

А втім, військові слободи гарнізонних полків помітно, нерідко вельми суттєво, впливали на економіку тих місць, де вони розташовувались. Наочним прикладом такого стану речей є історія київського гарнізону в першій чверті XVIII ст.

Тільки частина київського гарнізону перебувала в казармах, більшість мешкала разом зі своїми сім'ями у власних будинках, нерідко ведення домового господарства сполучалося з городництвом, торговельною діяльністю тощо. Таким чином, гарнізонні полки петровської доби і пізніших десятиліть XVIII ст. за своїм способом життя були подібні до старих стрілецьких полків московського війська. Вони помітно відрізнялись від польових полків регулярної армії, котрі розміщувались поза межами фортець, на постійних так званих вінтер-квартирах * у житлах місцевого населення, і тому не посідали власних домівок у місцях розквартирування, «нижні чини» в польових полках були в основному безсімейними.

Натомість для гарнізону новоутвореної Печерської фортеці, оскільки більшість його особливого складу становили люди сімейні, потрібна була значна територія, де б можна збудувати сотні будинків для офіцерів і солдатів.

На той час у межах Печерська вільної землі під забудову фортифікаційних споруд та житла для гарнізону не було. Територія Печерська, крім Києво-Печерської лаври, складалася з монастирської торговельно-ремісничої слободи на землях, що становили номінальну власність лаври, але знаходились у довічному користуванні печерських міщан, які утворювали міщанську общину під загальною лаврською юрисдикцією.

Печерськ мав значне населення вже в першій половині XVII ст. Про це деяку увагу дає відомий опис Г. Боплана, який бачив Київ у 30—40-х роках XVII ст. «У половині льє нижче Києва поселення, що називається Печери, а в ньому великий монастир, в якому звичайно є резиденція митрополита, або патріарха»¹⁰. Термін *village*, тобто поселення, вжитий Бопланом для окреслення статусу Печерська, беззастережно свідчить, що останній не був ще фортифікованим населеним пунктом. Росписний список Києва 1682 р. містить більш розгорнуту інформацію. «Перед Печерским местечком посад (підкреслено нами. — А. П.), а на посадє живут Печерского монастыря и иных монастырей подданые, которые от воинских людей из деревень и из сел сбежав, селились. А на посадє церковь каменная во имя Преображения Господня (Спас на Берестове) около Печерского монастыря учпен вал во 187-м (1679) году по приказу гетмана Ивана Самойловича войска запорожского казаками (...)»¹¹. Сучасників Печерська міщанська слобода вражала багатством і багатолюдністю. Так, російський мандрівник, московський священний Іван Лук'янов, який відвідав Київ у 1700 р., записав у своїх нотатках про Печерськ: «Около монастыря слобода зело велика и садов многое множество и у них торг около монастыря зоего»¹². Печерськ притягав до себе не тільки українських та російських купців, а й іноземних торгових людей. Його ярмарки успішно конкурували з подібними на Києво-Подолі. Печерська слобода приносила лаврі не тільки значні грошові доходи, а й поширювала вплив обителі на значну частину київського торговельно-ремісничого населення.

Печерська міщанська громада виросла під патронатом лаври, на її землі. Згідно з українським феодальним правом лаврська земля та її

* Від німецького «Winter» — зима.

піддані звільнялися від податків та багатьох натуральних повинностей. У зв'язку з цим на Гетьманщині в другій половині XVII — перших роках XVIII ст. населення монастирських вотчин, у тому числі й Києво-Печерської лаври, вилучалося при складанні подвірних переписів населення регіону із так званих компутів козаків і посполитих тощо. Тому ми і не натрапляємо у відповідних джерелах на дані про чисельність дворів на монастирських землях. Зокрема, немає таких даних у відомому переписі посполитого населення Лівобережної України 1666 р., в тому числі і про Печерськ. Чисельність дворів монастирське начальство вважало тасмницею, яка мала оберігати привілеї та доходи церковних феодалів від «общенародних тягостей малоросійського народу». В цілому ж соціально-економічний імунітет Києво-Печерської лаври сприяв постійному зростанню населення та напливу нових переселенців до лаврської слободи. Аналогічна тенденція спостерігалась у міських «білодвірських» слободах, що належали світським і церковним феодалам на Московщині. Однак Соборне уложення 1649 р. скасувало статус «білодвірських» слобід, котрі були конфісковані й приєднані до посадів. В історичній літературі скасування статусу «біломіських слобід» традиційно розглядається як прогресивна акція державної влади, здійснена на вимогу посадського населення, котре прагнуло поширити важке посадське тягло на користь держави й на своїх більш благополучних сусідів — «білодвірців»¹³. На нашу думку, справу можна оцінити дещо інакше. Адже ж порівняльні настрої будь-якого класу чи верстви суспільства ще не є критерієм громадського поступу. Ліквідація «білодвірських» слобід не поліпшила соціально-економічного становища посадського люду, а тільки зрівняла з ним у статусі безправності перед державою решту ремісничо-торговельного населення. До 1649 р. на території «білодвірських» слобід існували значно більш сприятливі умови для розвитку капіталістичних відносин, ніж у посаді.

Після об'єднання України з Росією царат тимчасово, з тактичних міркувань, не торкався станових привілеїв української православної церкви, зокрема монастирів, серед яких вирізнялась Києво-Печерська лавра, на той час найбільший землевласник на Гетьманщині.

Однак наприкінці XVII ст. політична ситуація на Україні суттєво змінилась: в 1685 р. київська митрополія, котра раніше перебувала під номінальною зверхністю константинопільського патріарха, а фактично була незалежною, перейшла «під руку» московського патріарха; в 1686 р. Вічним миром між Річчю Посполитою й Московською державою остаточно закріплено між Росією Київ. Тому скасування майнового імунітету українських монастирів лишалось вже питанням відносно недовгого часу.

1700 р. відбулась докорінна зміна стосунків між державою і церквою в Росії. Запроваджено нову для нашої країни систему цезарепанізму: скасовано Інститут патріаршества, і головою церкви стала світська особа — самодержавний монарх. Це створило, зокрема, юридичну підставу для того, щоб царат міг повновладно розпоряджатися рухомим і нерухомим майном православної церкви за своїм розсудом. Невдовзі Києво-Печерській лаврі на власному досвіді довелося відчути новий порядок.

За наказом Петра I квітуча Печерська лаврська торговельно-ремісничка слобода була в основному зруйнована, щоб звільнити місце під будівлі Києво-Печерської фортеці. Будівництво фортеці тривало досить довго (1707—1721 рр.). Більшість жителів Печерської слободи, позбавлена даху над головою, змушена була розійтись хто куди. Протягом багатьох років Києво-Печерська лавра та її колишні піддані перед найвищим

урядовими інстанціями імперії прагнули здобути яку-небудь компенсацію за вчинену їм шкоду, проте їх чодобиття залишились марними.

Ми виділили цей факт, оскільки існує думка нібито царський уряд компенсував лаврі та її підданам міданам збитки, зазнані ними під час руйнування Печерської лаврської слободи, причому посилаються на факти, опубліковані свого часу відомим знавцем київської старовини В. І. Щербиною. Однак насправді справа виглядає так: у зв'язку із величезною пожежею лаври 1718 р. царський уряд виділив на її відновлення дуже скромну суму (5 тис. крб.), решту потрібних грошей уряд ласкаво дозволив зібрати з української старшини. Коли вона уперлася і не захотіла нести цей фінансовий тягар, уряд вирішив обмежити квоту для старшини 10 тис. крб. (1724). Натомість «щодо відшкодування за захоплену під фортецю землю, то на це не було дано ніякої відповіді»¹⁴.

Однак з того часу збереглися цікаві свідчення потерпілих, котрі містять важливі дані про стан залюднення Печерської монастирської слободи, деякі майнові характеристики печерського міщанства, прибутки лаври від промислів, торгівлі тощо. Найважливішими є свідчення сучасників подій, які на власні очі бачили руйнування свого добробуту, налагодженого способу життя. В ті часи демографічний облік населення на Україні у формі загальнодержавних чи регіональних переписів ще не мав місця, тому невідома, зокрема, офіційна загальна чисельність населення як Києва у цілому, так і окремих його історичних частин. Не збереглося також церковних обрахунків населення: так званих сповідних реєстрів, які на добро розпочалися вже після закінчення будови Києво-Печерської фортеці, тобто вже після зруйнування міщанської слободи. Тому в свідченнях осіб про стан залюднення Печерська до початку будови фортеці фігурує лише чисельність дворів, яка в юридичних роцентах печерських жителів до влади виступає як першорядний аргумент заподіяної їм шкоди. В цьому відношенні важливішими є два свідчення. Перше, датоване 23 травня 1714 р., наводимо повністю: «Мы ниже менованні сознаемъ симъ заручнимъ писаніемъ нашимъ йж за нашего вѣку в Мѣстечку Печерскомъ до церкви преподобного Феодосія било жилищъ дворовъ Двѣсть пять. До церкви Святого Спаса Триста дворовъ. До церкви Святого Іоана Предтечі Двѣсть дворовъ. До церкви Свято Воскресенской Сто дворовъ. До Свято Пятницкой Полтораоста дворовъ. На що ради лучшаго вѣроятія руками власними подписалися.

Іерей Корнилій, Превзитеръ Святого Іоанна Предтечи

Іерей Василій, Превзитеръ Свято Феодосієвський

Іерей Ігнатій Спаскій Печерскій»¹⁵.

Таким чином, на Печерську, на землі, відведеній під будівництво Києво-Печерської фортеці, налічувалось 955 дворів, чисельність як на той час для міського поселення на Україні дуже значна.

Інше важливе свідчення зробила 17 травня 1720 р. група жителів Печерська, яка належала до верхівки раніше квітучої печерської міщанської громади. Це були люди письменні і статечні: «Мы нижей подписние жителѣ мѣстечка Печерского обители Святия Лаври, ово слишачи отъ старѣйшихъ (...)», ово и сами памятаючи прежде бившую осѣдлость мѣстечка Печерскаго, на земи подѣ Ново Построеную крѣпность отшедшо и мешканиемъ служивихъ людей государевихъ данихъ.

Тако скільки преждде в одной крѣпости било дворовъ мѣщанскихъ подданихъ монастирскихъ и сколко зъ онихъ и съ промыслов бившихъ у мѣстечку томъ збиралося въ какихъ доходоу въ казну монастирскую

* Нерозібране слово.— А. П.

по совѣсти нашої християнскої: сознаємъ: мѣщани достатѣйшихъ роз-
ними промыслами бавячихся било п'ятсотъ, съ которихъ чиншу брано
до обители сжѣтїя въ годъ по чѣтири рублѣ. У большихъ жплцовъ было
дворовъ триста двадцять, с которихъ давали въ годъ по рублю, а зверхъ
того роботизну обычную отбивали. Боярь, слугъ монастырскихъ зворевъ
шестдѣсятъ пять, которіе въ какіе послілки монастырскіе отправляли.
Лавокъ торговихъ мѣщанскихъ било шістьдѣсятъ двѣ, з нихъ брана
пошлина в казну монастырскую по три рублѣ. Подлѣйшихъ лавокъ три-
дцять чотири. Съ нихъ брано по десять алтинъ. Ярмарковъ чрезъ годъ
бывало два маїя (9) да августа (15). На ярмаркахъ збираю пошлини по
двѣстѣ тридцять рублѣ й по двадцать алтинъ: греки, поляки, волохи
й прочіе люде подорожніе (...) * кладивали въ амбарахъ монастыр-
скихъ свои товари, зъ якої ихъ складки платежу приходило по шістьде-
сятъ и пять рублей. Торговихъ лавокъ монастырскихъ было двадцать
нять, которіе давалися в найми а брано зъ нихъ платежу по шести руб-
лей. Перевозъ и шинкъ питей въ льяхъ пуцано в аренду, зъ якої орен-
ди давано за три года сухой рати з прочими датками до тисячи рублей.
Торгового збору въ дни урочніе бивало по два рубля или по три рубля
й по чотири рубля.

(Підписи) Алежѣй Комишенко
Якимъ Кожухъ староста бувшій *
Данило Скороходъ
Яковъ Якименко
Семень Одарчепко
Іванъ Дробницкій

(перозібрано ще три підписи)

Сие Видѣніе писалъ Андрей Соколовскій, Мѣщанинъ Печерскій»¹⁶.

Як бачимо, між члсьельними даними свідочтв 1714 та 1720 рр. є істот-
на різниця. За свідочтвом 1714 р. ми нарахували 955 жилихъ дворів, а в
1720 р.— їх лише 885. Таку розбіжність слід пояснити тим, що до свідоч-
тва печерських міщан 1720 р. не ввійшли садиби тих жителів Печерсь-
ка, які не входили до складу міщанської громади. Запис про монастир-
ських бояр, на нашу думку, свідчить про те, що ця категорія населення
тісно пов'язана з міщанською громадою Печерська. Останнє міркування
дає підставу вважати загальне число дворів, за свідочтвом 1714 р., ціл-
ком вірогідним, оскільки воно зроблено, так би мовити, фахівцями в церк-
ві тодішнього обліку населення, якими були парафіяльні священники.

Однак фактичний матеріал свідочтв 1714 та 1723 рр. дає змогу з'я-
сувати повну загальну кількість дворів на Печерську напередодні побудо-
ви там фортеці. Слід врахувати, що подані у названих свідочтвах дво-
ри — це лише кількість зруйнованих чи сконфіскованих садиб на тих зем-
лях, що відійшла під забудову Києво-Печерської фортеці. На це досі не
зверталась увага дослідників, які займаються чи займалися історією
Києва. Нагадаємо, що, за ревізією 1723 р., продовжувала існувати лавр-
ська слобода на Печерську (див. табл. 1), але це були вже рештки квітучо-
го й багатолюдного міського торговельно-ремісничого осередка. Спро-
буємо з'ясувати повний стан залюднення лаврської слободи до 1707 р.
і міру її занепаду в 1723 р. Якщо додати до зруйнованих парафіяльних
дворів на Печерську їх кількість, за ревізією 1723 р., то магімемо
1 159 господарств. Отже, за 1707—1723 рр. чисельність дворів у лаврській
слободі на Печерську зменшилась у 5 разів.

Якщо порівняти стан заселення Печерська до 1707 р., то за показ-
ником чисельності дворів він випереджав майже всі полкові центри Лі-

* Тобто староста печерської міщанської громади.— А. П.

вобережної України, крім Стародуба й Ніжина. Як бачимо, його соціально-економічна деградація в 1707—1723 рр. дорівнювала за своїми наслідками знищенню значного торговельно-промислового міста. Тому до відомих злочинів Петра I та його уряду на Україні (знищення Батурина, Запорозької Січі тощо) слід додати й зруйнування Печерської лаврської слободи.

Якщо рахувати 5—6 осіб на один двір, що є типовою нормою залюднення міського київського двору у XVIII ст., отримаємо такі значення чисельності населення тієї частини Печерська, що відійшла під забудову Києво-Печерської фортеці: 955×5 або $6 = 4775$, або 5 730 чоловік обох статей. Таким чином, ймовірна чисельність населення, яке було змушено залишити «білу землю» лаврської слободи, коливалась в межах 4,8—5,7 тис.

Печерськ перетворився на гарнізонне містечко з величезною перевагою військового населення, офіцерів та солдатів фортеці з сім'ями. Про це, зокрема, свідчить список офіцерських і солдатських дворів у Києво-Печерській фортеці від 2 грудня 1724 р., в якому зазначено, що «всього по сей росписи дворовъ 640, лавокъ 74. Итого дворовъ и лавокъ 714»¹⁷. Взаємини між лаврою і лаврськими міщанами, з одного боку, та чинами київського гарнізону, що мешкали у Києво-Печерській фортеці, укладались дуже гостро, йшла відверта конфронтація, в якій перемогу здобули солдати та офіцери. У чолобитній архімандрита Києво-Печерської лаври Іоаннія Сенютовича на ім'я царя Петра I від 12 листопада 1723 р. говориться: «...а нинѣ Государь, из оставшихся за тоя крепость печерские наши кгрунта, на которихъ мы вмѣсто сломаного под оную крѣпость ряду, имѣли построить для приѣзжего купечества другой рядъ, киевского гарнизона салдати и прочихъ торговыхъ промыслов построение лавок и полков рѣзницких самоволно, которыхъ же построено лавокъ со ста, да девять полковъ* и владѣють оними безъоброчно и безъ жадной на оную разоренную Святую обитель заплаги, а Господа афицеры не токмо свободные наши монастырские кгрунты, но й пашенную землю й огороды противу Вашего императорскаго величества указу заняли (...) ** и владѣють обширными пляцами по своимъ прихотямъ, чего напредъ и никогда не бывало и отъ такого самовольного насилия, Святая киевопечерская лавра немалую имѣть обиду и утѣсненіе»¹⁸.

Порівнюючи дані 1723 та 1724 рр., бачимо, що стан посідання гарнізонними чинами торговельних закладів зменшився з 109 до 74. Чолобитна І. Сенютовича свідчить, що крамниці та різницькі ятки опинилися в руках офіцерів та солдатів Києво-Печерської фортеці без зайвих перемій, за правом дужчого.

З чолобитної виникає, що лавра та залишки печерського міщанства зробили спробу підняти з руїни торговельні заклади, відродити їх на новому місті. Інша річ, що спроба виявилася марною, хоч спиралася на якийсь царський указ. Відповідного указу немає у «Повному зібранні законів Російської імперії», хоч він носив, як це показує чолобиття Сенютовича, нормативний, а не лише виконавчий характер¹⁹. На нашу думку, архімандрит назвав государевим указом підтвердну грамоту Петра I. Києво-Печерській лаврі на її маєтності та привілеї, яку видано «для сприяння» монастирю у зв'язку з великою пожежею лаври у 1718 р.***

* Полки — тут ятки. — А. П.

** Нерозбірливе слово.

*** Як свідчать джерела, під час пожежі 1710 р. згоріла лаврська бібліотека зі всіма приналежними надавчими грамотами монархів й патріархів на майно та привілеї Києво-Печерської лаври. — Див.: Берлинский М. История города Киева от основания его до настоящего времени // Київ. старовина. — К., 1972. — С. 166.

Таблиця 2. Чисельність населення м. Києва 20-х роках XVIII ст.

Облікові категорії населення	Датування джерела (роки)	Відоме число дворів	Число мешканців (тис. чол.)	% до мінімального підсумку
1. Ревізьке населення	1723	2155	10,8—12,9	58,1
2. Київський гарнізон	1718	—	5,7	30,6
3. Учні та студенти київської академії	1727	—	0,5	2,7
4. Чернече населення київських монастирів	—	—	1,6	8,6
Всього	—	2155	18,6—20,7	100

Джерело:

1. Вказано до табл. 1.
2. Мышляевский А. З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году.— СПб., 1897.— С. 16.
3. Кирилов И. К. Цветущее состояние Всероссийского государства.— М., 1977.— С. 462.
4. Перковский А. Л. Первые демографичеи переписи Киева (30—60-ті роки XVIII ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.— К., 1982.— С. 72.

Характерно, що грамота датована 16 жовтня 1720 р. Вінцевосний богомолець і «друг» лаври не квапився прийти на допомогу святій обителі та її затвердив грамоти своїх попередників — польських королів та московських царів далеко не повністю, зокрема, виключивши пункт про «білу землю». А втім за лаврою були підтвержені усі її маєтності, в тому числі згадується й Печерське містечко, про котре, зокрема, сказано: «Выше упомянутымъ Печерскимъ местечкомъ владеть и аренду иметь по прежнимъ Великихъ Государей князей Российскихъ грамотамъ й по привиліямъ Королей Польскихъ купцамъ чужеземскимъ Грекомъ й Волохамъ с разными товари й коломиѣцомъ с солью приезжая въ томъ местечке Печерскомъ торговать и товари складивать й перевозамъ на реке Днепре бытъ по прежнимъ ихъ правамъ й сениѣ покосы косить и въ озерахъ рбю и в лесахъ звери ловить, а буде хто похотять чинить для своихъ користей противно той Его царского величества грамоте й таковымъ чинить наказание смотря по вине й убитки хто что въ томъ учинить монастырю то доправитъ на виноватомъ (...)»²⁰.

Проте підтвердна грамота Петра I в тій частині, де йдеться про привілеї лаври щодо Печерська, лишилася побожним наміром. І якщо питання характеризувати сучасною мовою, — звичайною відпискою, оскільки Печерське містечко позбавлено «білоземельного» статусу і в грамоті не згадується факту зруйнування більшої його частини й виникнення гарнізонного містечка, а така фігура умовчання віддавала стосунки між лаврою й гарнізоном напризволяще.

З іншого боку, господарська експансія військових на Печерську не змогла створити скільки-небудь рівноцінної заміни зруйнованій діяльності торговельно-ремісничого населення лаврської слободи. Від Печерська відвертаються іноземні купці, містечко перестало бути важливим осередком міжнародної та міжрегіональної української торгівлі.

Спробуємо тепер, на підставі проаналізованих вище та інших відомих нам джерел, реконструювати загальну чисельність населення м. Києва в 20-х роках XVIII ст. (див. табл. 2). Для обчислення кількості мешканців у дворах, за ревізією 1723 р., приймаємо, як і раніше, подвірний коефіцієнт 5—6 душ обох статей на один двір.

Дані табл. 2 свідчать, що, хоч статистично переважало населення, ролевою функцією якого була торговельно-промислова діяльність, на другому місці за питомою вагою знаходилось військове населення київського гарнізону. Частка військового населення насправді ж була пев-

но вищою, ніж це впливає із наведених цифр, оскільки в табл. 2 враховано лише особистий склад київського гарнізону, але немає даних про загальну кількість гарнізонного населення разом із членами сімей, військовими регулярної служби у відставці, вдовами військовослужбовців. Третє за чисельністю місце посідало чернече населення київських монастирів, пов'язане з функцією Києва, як другого після Москви центру православ'я в Російській державі. Київські монастирі певною мірою становили осередки суспільно-політичної думки та політичної діяльності на Україні. Найбільшу роль відіграла Києво-Печерська лавра, в керівництві якої після зруйнування Петром лаврської слободи підсилюлися автономістичні настрої. Ця подія відбилася в такому важливому документі української суспільно-політичної думки XVIII ст., як «Шункти Києво-Печерської лаври» до катерининської комісії «Нового уложення законів», підписані 1 листопада 1767 р. архимандритом Зосімою Валькевичем «з братією». В документі яскраво висвітлено свавілля представників царської цивільної й військової влади, їх здириства щодо майна лаври та її підданих, фактично ставиться під сумнів доцільність утворення Печерської фортеці за наказом Петра I нібито для захисту Святої обителі. Підкреслюється, що коли й існує загроза фізичній субстанції споруд лаври, то вона виходить від військовослужбовців київського гарнізону, що вирубали ліс на узбіччях печерського горба й тим створювали умови для руйнації печер і наземних будівель монастиря²¹.

Загальна чисельність чернечого населення м. Києва в першій чверті XVIII ст. невідома. Оскільки кількість особового складу монастирів підтримувалася протягом багатьох років сталою, щоб не погіршувати матеріальних умов життя для братії й не зменшувати впливів від монастирів на утримання вищої церковної номенклатури — митрополита, синоду, — то встановлену нами кількість чернечого населення Києва для 1742 р. вважаємо вірогідною й для початку XVIII ст. (див. джерело до табл. 2).

Четверте місце за чисельністю серед київського населення становили учні та студенти Київської академії. Аналіз даних більш пізнього періоду свідчить, що наведена в табл. 2 кількість учнівської молоді віддзеркалювала певний тимчасовий занепад академії, пов'язаний із зубожінням населення України через тривалі війни першої третини XVIII ст., зокрема із збідненням мастиностей Академічного Києво-Братського монастиря, за рахунок яких значною мірою утримувалась академія. Оскільки знання кількості учнів та студентів Київської академії має значення для встановлення загальної кількості населення міста, й на інші дати XVIII ст. наводимо відповідні статистичні відомості про тих, хто навчався в мурах цього славетного вищого учбового закладу України, на підставі джерела:

«Краткое историческое известие о Киевобратскомъ Училищномъ мнтрѣ сь Академією. В силѣ присланного в оной мнтрѣ из Киевской духовной консисторіи от 19 апрѣля 1781 года Указа тогожь года маіа учинено»: «Студентовъ в Академіи Киевской сь 1740 года по 1781 годъ каждого года было толикое число, а именно: 1740 — 575, 1741 — 687, 1742 — 822, 1743 — 902, 1744 — 1110, 1745 — 1177, 1746 — 1135, 1747 — 1183, 1748 — 1104, 1749 — 953, 1750 — 905, 1751 — 766, 1752 — 961, 1753 — 1013, 1754 — 844, 1755 — 1003, 1756 — 908, 1757 — 869, 1758 — 854, 1759 — 941, 1760 — 983, 1761 — 1037, 1762 — 1092, 1763 — 1171, 1764 — 1159, 1765 — 1149, 1766 — 1032, 1767 — 1094, 1768 — 1087, 1769 — 1028, 1770 — 985, 1772 — 487, 1773 — 684, 1774 — 706, 1775 — 709, 1776 — 789, 1777 — 897, 1778 — 826, 1779 — 853, 1780 — 828. Сколько жъ отъ основанія Академіи до 1740 года в той Академіи студентовъ каждого года обучалось неизвѣстно»²². Як бачимо, в межах за 1740—1780 рр. відсутні

дані за 1771 р., коли через епідемію чуми академія закривалась. По аналогії вважаємо, що й у чумній 1710 р. академія також була нечинна, а в наступні 30 років внаслідок постійних війн і пов'язаного з ними додаткового визиску населення України чисельність учнів і студентів Київської академії була мінімальною, як подав І. К. Кирилов.

Зазначимо також, що на долі Київської академії ще до епідемії чуми 1710 р. особливо позначились політичні події, що відбувались на Україні 1708—1709 рр. у зв'язку із мазепинським рухом. За наказом царського уряду, київський губернатор князь Д. М. Голіцин провів чистку академії, внаслідок якої з її складу були виключені і вислані за кордон українці — вихідці з українських земель. Вони входили до складу Речі Посполитої. Після цієї чистки в Київській академії залишився всього 161 студент²³. Якщо взяти до уваги, що наприкінці XVII — на початку XVIII ст., за різними свідченнями, в академії навчалось до тисячі і більше студентів, то з наведеного зрозуміло, що у зв'язку із політичними подіями 1708—1709 рр. її залишили також сотні студентів із Лівобережної України.

На підставі даних табл. 2 чисельність населення м. Києва в основному визначають дані за 1718—1727 рр., коли місто в цілому відчувало значний тягар війни, посилення тяжкої військово-державної експлуатації. Конкретним виразом воєнних дій стало й насильницьке руйнування Печерської лаврської слободи, яка в основному була знищена. Це великою мірою спричинилося до зменшення загальної кількості населення міста. На підставі даних, наведених у пропонованому тексті, вважаємо, що чисельність населення Києва до 1707 р., року початку будови Печерської фортеці, становила приблизно 23,3—26,4 тис. чоловік. Тобто ми збільшуємо оцінку чисельності населення Києва, яка зроблена в табл. 2, на кількість цивільної людності, котру зігнано із своїх садіб і ґрунтів в Печерській лаврській слободі.

Нашу гіпотезу обґрунтовуємо такими міркуваннями. По-перше, вважаємо чисельність київського гарнізону сталою протягом 1707—1728 воєнних років. При цьому слід згадати, що його кількість була значною вже в XVII ст., хоч помітно коливалась залежно від військово-політичної ситуації. Так, наприклад, у 1674 р. вона становила 5,2 тис. чоловік, однак у 1695 р. — лише 2,5 тис.²⁴ Припускаємо, що в буремному 1707 р. вона могла бути не меншою, як у більш спокійному 1727 р. По-друге, природний приріст у великих містах того часу (а таким був Київ на початку XVIII ст.) мав ту особливість, що зводився до простого, в найкращому разі, відтворення населення, тобто кількість народжених дорівнювала кількості померлих. Дуже часто, й про це свідчить, зокрема, демографічна історія Києва XVIII ст., смертність помітно перевершувала народжуваність, і місто могло підтримувати загальну чисельність населення майже на стаціонарному рівні тільки завдяки достатньому допливові мігрантів.

Наводимо дані про природний рух населення Печерська в 1746—1762 рр., що підтверджують наші міркування. За ці роки народилося 5 616 чоловік обох статей, померло 7 288²⁵. Як бачимо, природний приріст визначився від'ємною величиною: 1 672 чоловіка обох статей. Аналогічна ситуація характерна й для Верхнього Києва та Києво-Подолу. Так, наприклад, за 1744—1748 рр. в цих частинах міста загалом народилося 2 952 чоловіка обох статей, померло 3 480, природний приріст також був від'ємний: 528²⁶. Показник Пірла-Покровського (співвідношення чисел народжених до померлих) у всіх трьох історичних частинах міста був майже ідентичний і становив 0,8. А це означає, що для Києва у XVIII ст. типовим було навіть не просте, а звужене відтворення населення.

Опрацьовані наші оцінки кількості населення Києва для початкових

та 20-х років XVIII ст. значно вищі від тієї, що прийнята в сучасній киевознавчій літературі. Загальновизнаною ж оцінкою чисельності населення Києва для цього періоду є цифра в 10—12 тис. Таку занижену оцінку впровадив до наукового обігу А. О. Введенський, який підійшов до питання встановлення загальної кількості населення Києва без якої-небудь джерельної кверенди. Так, він писав, що 1727 р. в місті було 1 914 дворів, а в 1731 р.— 1726 дворів, і на цій підставі зробив висновок, «що населення Києва в першій третині XVIII ст. становило 10—12 тис. чоловік»²⁷. Свій висновок він обґрунтовує даними, опублікованими ще в XIX ст. П. Лебединцевим. Але цифри Лебединцева відносяться тільки до Києво-Подолу, а не до міста Києва у цілому! Ось вони (числа дворів на Києво-Подолі): 1685 р.— 2625, 1727 р.— 1914, 1731 р.— 1726²⁸.

Динаміка досить понура, вона свідчить про виразний занепад Києво-Подолу в першій третині XVIII ст. під «благодійним» впливом політики Петра I та його наступників. Як показує аналіз, Введенський оминає небезпечну для його часу динаміку «дворового числа» на Києво-Подолі, множить число дворів 1727 р. на імовірний коефіцієнт залюднення міського двору 5—6, і стосовно заокругливши одержані цифри, отримує для першої третини XVIII ст. відомі вже 10—12 тис. населення для Києва у цілому! Чи це прикра помилка автора, чи правка наукового редактора, — невідомо.

Помилкова оцінка кількості населення Києва для першої третини XVIII ст. популярного між істориками проф. Введенського набула широкого розповсюдження в киевознавчих працях і фактично досі визнається вірогідною, правда, в дещо скоригованому вигляді. Так, О. І. Гуржій також вважає, що населення Києва, але в першій чверті XVIII ст., досягло 10—12 тис. чоловік²⁹.

Однак проведений нами аналіз джерел та літератури свідчить, що від такої помилково заниженої оцінки кількості населення Києва для першої чверті XVIII ст. слід врешті відмовитись.

Ситуація населення у Києві, яка характеризувалась у першій чверті XVIII ст. його зменшенням внаслідок варварської руйнації Печерської лаврської слободи, погрому Київської академії, обмеженням на зовнішню торгівлю, має більш широке історіографічне тло. Йдеться про свідчення зменшення чисельності населення Лівобережної України як у результаті демографічних наслідків війни, так і політичних репресій з боку царського уряду проти мазепинців. Наприклад, академік Петербурзької академії наук Г.-Ф.-В. Юнкер, який жив і працював кілька років на Україні, писав:

«Притом и число жителей слишком ограничено и не позволяет им (тобто українцям.— А. П.) занимать и возделывать новые пространства, ни посвящать себя ремесленным и другим сложным работам. Все Козаки обязаны служить и потому в военное время терпят сильный ущерб в людях, но особенно содействовали уменьшению (числа) Козаков казни, последовавшие за бунтом Мазены, казни, вышедшие, можно сказать, из границ, предписываемых Государственной политикою»³⁰. Термін «страта» тут треба розуміти дещо в ширшому аспекті як систему репресивних заходів по забезпеченню імперії від «черкаської шатості».

Вирахована нами кількість населення Києва для перших років XVIII ст. (до 1707 р.), як свідчать оцінки його чисельності на більш пізні дати, виявилась максимальною майже для всього XVIII ст. Кількість київського населення знову почала збільшуватись лише на рубежі XVIII—на початку XIX ст. завдяки новим геополітичним умовам (включенням до складу Росії Правобережної України) і у зв'язку з початком розвитку капіталістичних відносин.

- ¹ Кирилов Н. К. Цветущее состояние всероссийского государства.— М., 1977.— С. 161.
- ² Борзяк Г. В., Яковенко Н. М. Маловідоме джерело з історії давнього Києва // Арх. України.— 1984.— № 5.— С. 48.
- ³ Мышлаевский А. З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году. Извлечение из современного отчета Киевской губернии.— СПб., 1897.— С. 16.
- ⁴ Мышлаевский А. З. Вказ. праця.— С. 17.
- ⁵ Там же.— С. 17—20.
- ⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. 12.— Вып. I.— М., 1975.— С. 503.
- ⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого // Там же.— С. 188.
- ⁸ Шамрай С. Борьба козаків Київської сотні з київськими монастирями і магістратом в XVII—XVIII ст. // Україна.— Кн. 39.— 1930.— Січень — лютий.— С. 32—63.
- ⁹ Рабинович М. Д. Стрельцы в первой четверти XVIII в. // Ист. зап.— 1956.— Т. 58.— С. 273—305.
- ¹⁰ Боплан Гийом-Левассер де. Опис України.— К.: Наук. думка, 1930.— С. 34 (14).
- ¹¹ Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века.— Киев: Наук. думка, 1982.— С. 62.
- ¹² Путешествие в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова.— М., 1862.— С. 14.
- ¹³ Волков М. Я. Русская православная церковь в XVIII веке // Русское православие. Вехи истории.— М., 1983.— С. 180.
- ¹⁴ Щербина В. Два Київські генерал-губернатори першої половини XVIII віку (Кн. Д. М. Голіцин та М. І. Леонтьєв) // Науковий збірник за рік 1924. Записки Українського наукового товариства в Києві.— Т. 19.— К., 1925.— С. 82.
- ¹⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 128, оп. 1, загальний, спр. 10.— Арк. 7.
- ¹⁶ Там же.— Оп. 1, загальний, спр. 10.— Арк. 6.
- ¹⁷ Там же.— Ф. 53, оп. 2, спр. 295.— Арк. 55 зв.
- ¹⁸ Там же.— Оп. 2, спр. 295, арк. 3 зв.
- ¹⁹ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года.— Т. 4—6.— СПб., 1820.
- ²⁰ ЦНБ АН України. Відділ рукописів.— Ф. 2, спр. 5994.— Арк. 4 зв.— 5.— Копія XVIII ст.
- ²¹ ЦДІА України в Києві.— Ф. 128, оп. 1, загальний, спр. 344, ч. 2.— Арк. 155 та ів.
- ²² ЦДІА України в Києві.— Ф. 127, оп. 1020, спр. 5015.— Арк. 36—37.
- ²³ Щербина В. Вказ. праця.— С. 81.
- ²⁴ Алферова Г. В., Харламов В. А. Вказ. праця.— С. 109, 135—136. Для 1695 р. підраунок наш.— А. П.
- ²⁵ ЦДІА України в Києві.— Ф. 128, оп. 4 (вогнаний), спр. 82, 99, 103, 103, 135, 137, 141, 142, 146.
- ²⁶ ЦДІА у Москві.— Ф. 796, оп. 26, спр. 16.— Арк. 69, 141, 219.
- ²⁷ Введенський А. О. Економічне і політичне становище Києва у XVIII ст. Територія і населення // Історія Києва.— Т. 1.— К., 1960.— С. 203.
- ²⁸ Лебединцев П. Население Киева в прошлом столетии // Киев. старина.— 1884.— Февраль.— С. 352—353.
- ²⁹ Гурский О. І. Соціально-економічний розвиток і адміністративний устрій міста. Чисельність і склад населення // Історія Києва.— Т. 2.— К., 1986.— С. 57.
- ³⁰ Юнкер Г.-Ф.-В. Описание Малороссии (1737 р.). Переклад з німецької на російську мову зроблено 22 лютого 1848 р.— Російская государственная библиотека.— Відділ рукописів.— Ф. ОИДР, спр. 264, 3.— Арк. 40.